

ANTE RENDIĆ-MIOCEVIC

Arheološki muzej Zagreb

MINIJATURNA BRONČANA KOMPOZICIJA S LIKOM DIJANE IZ SISKA

UDK 904:73.023.3(497.13H/2«

Izvorni znanstveni rad

Autor analizira veoma zanimljiv prikaz Dijane na minijturnoj brončanoj kompoziciji koja je, vjerojatno, bila aplicirana na površinu manjeg metalnog redprijenta. Dijana je prikazana u dugačkoj haljini (dvodjelni peplos i hiton ispod njega), ruke su spuštene i od laktova ispružene naprijed (u šakama su nekoč vjerojatno stajale baklje), na glavi je frigijska kapa, te okrenuti srpasti mjesec iz kojega, sa strana, izbijaju dva »roga« (vjerojatno je riječ o kravljim rogovima), dok su desno i lijevo od Dijane prikazane figurice psa i jelena. Ikonografskom i tipološkom analizom autor nastoji u ovom jedinstvenom spomenku, pronađenom u Sisku, prepoznati Dijanu u ulozi gospodarice životinja i božanstva koje širi svjetlost u noćnoj tmuni — takvom ju je, naime, opisao Euripid — a također pronalazi elemente koji omogućuju usporedbu s Eshilovom vizijom Artemvde-Hekate. Autor također ukazuje na specifičan oblik kutnog sinkretizma, koji se manifestira u poistovjećivanju s nizom srodnih božanstava, osobito onih orijentalne provenijencije, te zaključuje da je riječ o spomeniku koji je, po svemu sudeći, nastao tokom 2. ili 3. st. n. e., najvjerojatnije u nekoj od lokalnih, sisačkih radionica.

Kolekcija sitne brončane plastike u vrijednoj arheološkoj zbirci što ju posjeduje obitelj Pavletić iz Zagreba¹ obogaćena je prije više godina zanimljivom figuralnom kompozicijom s prikazom Dijane (Artemide), istaknutog božanstva grčko-rimskog Panteona. Mnogobrojni sačuvani spomenici, likovni prikazi ili posvetni natpisi, svjedoče o popularnosti tog božanstva i u našim krajevima, a osobito se to odnosi na područje nekadašnje provincije Dalmacije gdje se Dijana često javlja kao božanstvo epihorskog podrijetla, u ulozi jednog od protagonista specifične domaće

¹ Neke od zanimljivih primjeraka figuralne plastike iz iste kolekcije već smo objavili u prilogu pod naslovom »Dvije brončane statue-

te Jupitera iz Siska« (usp. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (VAMZ)*, S. serija-sv. XV, Zagreb 1882, str. 29—39).

Silvanove kultne zajednice.² Poput većine spomenika sakupljenih u toj privatnoj zbirci, i ova sićušna kompozicija s Dijaninim likom potječe iz Siska (*Siscia*), značajnog gornjopanonskog antičkog središta i bogatog arheološkog nalazišta raznovrsnih spomenika, što su danas najvećim dijelom pohranjeni u zbirkama zagrebačkog Arheološkog muzeja. Premda je već i na prvi pogled očigledno da nije riječ o spomeniku visokih likovnih vrijednosti. — takav zaključak nameće se i nakon detaljne analize, o čemu će kasnije još biti govora — ipak se po nekim osobinama, prije svega po osebujnoj ikonografskoj interpretaciji Dijaninog lika, ovaj spomenik izdvaja od sličnih prikaza tog božanstva, pa je to razlog što smo odlučili posvetiti mu zasebnu pozornost.

Kompozicija se sastoji od tri figurice, s Dijanom kao središnjim likom, te psom i jelenom prikazanim s njezine desne i lijeve strane. Svi likovi su uspravljeni i gledaju ravno naprijed osim, donekle, psa čija je glava gotovo nezamjetljivo okrenuta prema gospodarici. U jedinstvenu cjelinu povezuje ih tanka pravokutna pločica koja im služi kao zajednički oslonac. Čitava kompozicija, uključujući i pločicu-bazu, lijevana je u jednom komadu. Dijanin lik, najviši u trolistu figurica, zajedno s atributima na naglavku visok je 45 mm, pas je visok 12 mm, a jelen s uzdignutim rogovijem 15 mm. Pločica što ih objedinjuje dugačka je 23 mm, široka 13 mm, a visoka je svega 1 mm. Na njezinoj donjoj strani uočavaju se amorfnosti ostaci vezivne metalne mase,³ što je siguran indicij da je čitava kompozicija izvorno bila aplicirana na odgovarajuću metalnu podlogu, jednostavno postolje, ili — što je vjerojatnije — metalni recipijent nepoznatog nam oblika i namjene. Ne raspoložemo, na žalost, nikakvim podacima što se odnose na okolnosti nalaza ovog spomenika,⁴ ali neki detalji nagovještavaju — riječ je, prije svega, o nedostatku karakteristične zelenkaste patine — da bi mjesto nalaza i u ovom slučaju moglo biti korito rijeke Kupe.⁵

Lik Dijane je — već smo to naglasili — uspravijen i gotovo cijelom težinom je oslonjen na obje noge, unatoč činjenici što je desna noga malo povučena natrag, a stopalo neznatno okrenuto u desnu stranu. Niz vitko tijelo pada nekoliko slojeva draperije koja je najvećim dijelom, u skladu sa stavom tijela, profilirana usporednim okomitim naborima. Odjeća se sastoji od dvije različite haljine, obje veoma dugačke i pripijene uz tijelo. Od donje haljine, dugačkog jonskog hitona, vidljiv je samo završetak koji se preko stopala lepezasto širi prema tlu. Naročito je uočljiva

² O tome vidi raspravu D. Rendića-Miočevića, Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM)*, n. s. sv. X, Sarajevo 1956, str. 5–40.

³ Tragovi vezivne metalne mase i bojom se razlikuju od prevladavajuće tamnosive boje bronce. Riječ je o leguri svijetle, platinaste boje, koja se jasno ističe na mnogo tamnijoj podlozi.

⁴ Spomenik je više puta mijenjao vlasnika. Prema sjećanju pok. M. Pavletića, prvotnom je vlasniku u zamjenu za ovaj sićušni prikaz

Dijane ustupio dobro očuvani sestercij jednog od careva iz dinastije Flavijevaca s dosta rijetkim reversom tipa *Iudaea capta*.

⁵ O pojavi da brončani materijal izvađen iz rijeke Kupe nema uobičajenih tragova zelenkaste patine prvi je pisao J. Brunšmid, koji je do takvih iskustava došao analizirajući brončani materijal iz fundusa zagrebačkog Arheološkog muzeja (usp. J. Brunšmid, Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva (VHAD)*, n. s. sv. XIII, 1913¹ i 1914, Zagreb 1914, str. 210).

veoma gruba obrada tog dijela odjeće, a također i prednjih dijelova stopala s nezgrapnim i nedovoljno profiliranim prstima. Preko hitona božica je odjenula dugački peplos (*p. epiblema*), dvodjelnu haljinu koju obično nose djevojke.⁶ Duži dio peplosa seže do visine članaka nad stopalima, dok njegov kraći dio, nepotpasana *apoptygma*, poput ogrtača zakačenog na ramenima pokriva gornji dio tijela i ruke do laktova. Valovita linija ruba apoptygme oblikuje na prednjoj i leđnoj strani dva karakteristična duboka izreza. Nabori tog dijela odjeće, sprijeda plitki i okomiti, a sa strana koso rašireni prema bokovima, profiliraju razmjerno krhku tjelesnu građu, što je i primjereno božanstvu koje je stalno u pokretu. Ruke su do laktova spuštene uz tijelo, a zatim su savinute i gotovo pod pravim kutom ispružene naprijed, ali s podlakticama i poluotvorenim dlanovima okrenutim prema gore, u smjeru glave. Unatoč relativno gruboj obradi, ipak se dovoljno jasno razabiru prsti koji su, osim

Slika 1

odvojenih palčeva, raščlanjeni plitkim uzdužnim žljebovima. Položaj ruku i šaka veoma je indikativan i upućuje na zaključak da su u rukama nekoć stajali atributi, štoviše, na osnovi identičnog položaja lijeve i desne ruke, moguće je pretpostaviti da je riječ o dva jednaka atributa, simetrično položena na poluotvorene dlanove. Premda je lice u priličnoj mjeri izlizano, ipak se dosta jasno razabiru karakteristični detalji, prije svega oči s ispupčenim okruglim bjeloočnicama i polukružnim obrvama, a zatim i nos, te sitna usta koja su gotovo posve izlizana. Vidljivi dio kose sastoji se od dvostrukog reda oblih ispupčenja što daju naslutiti kovrčaste pramenove, dok su na zatiljku pramenovi sakupljeni u plosnatu i široku pletenicu, ne-

⁶ Nepotpasani peplos prvenstveno nose mlade ženske osobe (o tome vidi M. Bieber, *The sculpture of the Hellenistic age*, New York 1955, str. 21). Peplos *epiblema*, za razliku od peplosa *endyma*, obično se nosio iznad hitona

kao vanjski dio odjeće (usp. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* IV/1, Pariš, str. 384—385, s. v. *Peplos*).

marno profiliranu vodoravnim i okomitim urezima, koja pada niz vrat i leđa. Ostatak kose na tjemenu pokriven je visokom šiljatom kapom — po svojoj prilici riječ je o stiliziranoj frigijskoj kapi — a na nju je, pri vrhu, s prednje strane prislonjen veliki srpasti mjesec. Zanimljivo je istaknuti da je u ovoj prilici taj nezaobilazni atribut lunarnih božanstava prikazan u obrnutom položaju, s krakovima savijenim u smjeru glave, a ne uvis, kako je inače običaj. Skup atributa na naglavku dopunjuju dva visoka zmijolika »roga«, što simetrično izrastaju oko polovice dužine kape s njezine lijeve i desne strane. Ikonografsko značenje tog neobičnog atributa teško je pouzdano determinirati, dijelom zbog činjenice što nedostaju završeci »rogova«, ali prvenstveno zbog nemogućnosti da se atribut ovakvog oblika poveže s bilo kojim od brojnih ikonografskih simbola što karakteriziraju Dijanu ili božanstva koja su joj po značenju srodna. Problem identifikacije tog atributa po svemu sudeći treba sagledavati u širem kontekstu kulturnih, sinkretističkih veza između Dijane i nekih drugih božanstava, o čemu će, također, još biti riječi.

Preostaje da se naposljetku osvrnemo i na prikaze sićušnih figurica psa i jelena koji zaokružuju nesvakidašnji ikonografski dekor ove kompozicije. Osnovna zajednička karakteristika tih dviju figurica je vrlo uočljiva neujednačenost proporcija između snažnog voluminoznog tijela i kratkih, zdepastih nogu. Uočljiva je i vrlo gruba, nemarna obrada pojedinih dijelova tijela, u prvom redu šapa i papaka, kao i detalja na glavi i licu, gdje su posebno naglašene uši, oči i već prilično izlizana usta, a kod jelena još i njegovi visoki čvrsti rogovi, sporadično profilirani širokim paroščima. Zanimljivo je da obje životinje imaju izbočena koljena na stražnjim nogama, a jedna i druga prikazane su i s karakterističnim kratkim repićem, koji je u psa za nijansu duži i povratno je savijen prema tijelu. Sklonost detaljiziranju osobito dolazi do izražaja u načinu na koji su oblikovani predimenzionirani papci na jelenjim nogama, ili pak šape na psećim nogama. Primjećuje se, naime, da su, unatoč izrazito gruboj obradi, šape i papci profilirani različitim brojem žljebova, čime se, očigledno, htjelo svratiti pozornost na činjenicu da se ta dva detalja i u naravi, doista, međusobno razlikuju. Skicirajući oblikovne karakteristike jelenjih rogova propustili smo istaknuti da su oni pri vrhu povezani vodoravnom spojnicom, koja je lijevana zajedno s rogovljem — što znači da nije naknadno umetnuta — a nakon vađenja iz kalupa i kasnijeg dorađivanja nije, kao nepotrebna, odatle uklonjena. U sličnim slučajevima, barem kad je riječ o monumentalnoj kamenoj plastici, takav detalj ima isključivo funkciju potpornja kojim se imobiliziraju krhki dijelovi skulpture. U to se, primjerice, možemo uvjeriti posegnavši za prikazom jelena što se nalazi u sastavu glasovite mramorne grupe sa scenom žrtvovanja Ifigenije iz Ny Carlsberg Gliptoteke u Kopenhagenu.⁷ Spojnica koja učvršćuje dva krhka mramorna roga na skulpturi jelena umetnuta je među robove u namjeri da se zaštite od oštećenja koja bi mogla nastati prilikom transporta skulpture.⁸ Nema nikakve sumnje da spojnica na našoj sisačkoj statueti nema takvu namjenu, jer opasnosti od nenamjernih oštećenja posve su zanemarive. Čini se, prema tome, da je jednostavno riječ o oponašanju motiva koji je viđen u monumentalnoj izvedbi,

⁷ Usp. M. Bieber, sp. djelo, si. 270.

⁸ Ista, sp. djelo, str. 77.

pa se postavlja pitanje da li je iz neke grupe figura, poput ove s prizorom žrtvovanja Ifigenije, repliciran samo lik jelena, ili je, što se čini vjerojatnijim,⁹ replicirana čitava kompozicija kojoj se s vremenom, možda, zameo trag. U svakom slučaju dosta rustična obrada, te nezgrapnost i gotovo groteskni izgled prikazanih životinja, daju povoda za uspoređivanje sa sličnim likovima iz svijeta suvremene »primitivne« umjetnosti, pa bismo ih možda mogli okarakterizirati kao svojevrsni primjer »naive« u antičkoj provincijalnoj umjetnosti.

Atributi što se javljaju uz Dijanin lik na ovoj kompoziciji različitog su podrijetla i moguće ih je razvrstati u više skupina. Jednu bi skupinu mogli sačinjavati pas i jelen, koji su, kao tipični Dijanini atributi, pridonjeli identifikaciji prikazanog božanstva. S frigijskom kapom, koja se samo na rijetkim spomenicima pojavljuje u funkciji Dijaninog atributa, izravno su apostrofirani utjecaji orijentalne ikonografije, a čini se da takvo podrijetlo treba pripisati i atributu što poput rogova strši iz kape. U posljednjoj skupini ističu se atributi koje Dijana ravnopravno dijeli s nekim srodnim božanstvima nešto nižeg ranga — riječ je o Hekati i Seleni (Luni) — a to su već spomenuti srpasti mjesec, te baklje za koje pretpostavljamo da su se nekoć nalazile u Dijaninim rukama. Spisak atributa svjedoči o heterogenom podrijetlu ikonografskih simbola, što je, s jedne strane, izraz objedinjavanja različitih svojstava koja se pripisuju tom božanstvu, a ujedno je to i nagovještaj sinkretističkog izjednačavanja Dijane s drugim božanstvima, u prvom redu s onima orijentalnog podrijetla. Takav šaroliki ikonografski sadržaj jedinstven je, koliko je nama poznato, među brojnim i raznovrsnim likovnim prikazima tog božanstva. U našim krajevima, a posebno na teritoriju ilirskih Delmata, njezin lik pojavljuje se na velikom broju reljefa i uz rijetke iznimke koncipiran je po uzoru na helenističke izvornike tipa tzv. Artemide u potrazi za plijenom (*A. Agrotete*), odnosno Artemide (Dijane) lovkinja, kako se još popularno naziva taj najčešće prikazivani tip Dijane.¹⁰ Njea karakterizira za lov prikladna odjeća i obuća — kratki potpasani hiton bez rukava, te čizme ili sandale — kao i nužan lovački pribor — luk i tobolac sa strijelama — a gotovo su nezaobilazne i Dijanine omiljene životinje, pas i jelen.¹¹ U takvim prilikama u njezinom društvu nerijetko se prikazuju i druga, Dijani srodna božanstva, domaćeg, epihorskog podrijetla.¹² Sa sisačkog područja koje nam je, za ovu priliku, osobito zanimljivo do sada je pouzdano identifican samo jedan figuralni prikaz Dijane, a on je, posve slučajno, pohranjen u istoj privatnoj zbirci u kojoj se nalazi i brončana kompozicija s njezinim likom koja je, eto, zaokupila našu pozornost. Riječ je o mramornom torzu s lavljom kožom ovijenom oko struka, ali je očigledno da je u pitanju replika rađena po uzoru

⁹ Ovu pretpostavku zasnivamo na činjenici da je sitna figuralna plastika u najvećem broju slučajeva inspirirana odgovarajućim monumentalnim predlošcima nastalim u klasično ili helenističko doba grčke umjetnosti.

¹⁰ Detaljnije o tipu Artemide lovkinja (*A. Agrotete*) vidi u Rječniku Daremberg-Saglio-a *lili*, Pariš 189a, str. 142 i d., s. v. *Artémis chasseresse*.

¹¹ Isti, sp. mjesto. Navodi se, također, da se Dijana lovkinja ponekad prikazuje i s lovačkim ili običnim kopljem i nebridom, a u rijetkim slučajevima i s dugačkom haljinom pruženom do stopala.

¹² Usp. D. Rendić-Miočević, sp. djelo, str. 28 i d.

na netom opisani tip božice u ulozi lovkinja.¹³ Na našoj brončanoj kompoziciji, od atributa što smo ih istaknuli kao gotovo nezaobilazne, pojavljuju se samo pas i jelen, pa se čini logičnim pretpostaviti da je taj par životinja ovdje manje u funkciji tipičnih lovačkih atributa, već mu u većoj mjeri treba pripisati: simboličko značenje u vezi s mogućom vizijom Dijane kao »gospodarice zvijeri« (*potnia therōn*), kakvom ju slikovito i s primjetnim strahopoštovanjem riječju prikazuju stari pisci još od vremena Homerovih epova.¹⁴ Na osnovi položaja ruku i držanja tijela, te usporedbi s brojnim prikazima Dijane i drugih srodnih božanstava, može se gotovo sa sigurnošću zaključiti **da su u rukama nekoć** bile baklje, a one su jedan od karakterističnih segmenata ikonografskog dekora kojim se obilježava lik tzv. lunarne («mjesječaste») Dijane.¹⁵ Iz toga slijedi da je Dijana na brončanoj kompoziciji iz Siska prikazana s atributima zaštitnice životinjskog svijeta i lova, a u isto vrijeme prikazana je i kao božanstvo koje mjesečevim svjetlom i bakljama obasjava noćnu tminu. U ulozi božanstva noćne svjetlosti često se njezin lik susreće na različitim figuralnim kompozicijama, a spominje se, također, i u literarnim izvorima. Osim baklji u rukama, te ponekad krila na leđima, tip »mjesječaste« Dijane karakterizira, dakako, i već spomenuti srpasti mjesec koji se prikazuje ili na glavi, poput dijadema, ili se nalazi iza leđa, odnosno ramena. Zanimljivo je istaknuti da taj Dijanin atribut vodi podrijetlo od nekih maloazijskih ženskih božanstava koja se, što je veoma indikativno, najčešće identificiraju upravo s grčkom Artemidom.¹⁶

S tipološkog gledišta našu bi kompoziciju mogli donekle usporediti s prikazom Dijane na glasovitoj freski iz Časa del Poeta tragico u Pompejima, danas pohranjenoj u napuljskom Nacionalnom muzeju, koja prikazuje poznati motiv žrtvovanja Ifigenije u Aulidi.¹⁷ Na toj freski koja je, kako se vjeruje, rađena prema predlošku što ga je potkraj 5. st. pr. n. e. naslikao Timant, jedan od istaknutijih majstora tog vremena, prizor žrtvovanja odvija se pred žrtvenikom u obliku stupa na kojemu je naslikana statua ženskog božanstva. Po nekima riječ je o prikazu tzv. Tauridske Artemide,¹⁸ a drugi u tom liku prepoznaju tip tzv. Dijane lucifere.¹⁹ Po nizu detalja — prikazan je, naime, ženski lik u uspravnom stavu, odjeven u dugačku haljinu, u ispruženim rukama drži po jednu baklju, a do nogu je sa svake strane prikazana po jedna životinja — ovaj prikaz podsjeća na kompoziciju iz Siska, a takav dojam ne umanjuju u značajnijoj mjeri niti razlike u ikonografskoj interpretaciji nekih detalja — primjerice, umjesto psa i jelena **prikazana su dva psa, a umjesto frigijske kape** s mjesečevim srpom i »-rogovima« na glavi je samo *kalathos (modius)*. Shodno tome vjerujemo da oba prikaza imaju u suštini zajedničku podlogu u predodžbi Artemide koju je Euripid oživio stihom u drami »Ifigenija u Aulidi«. Otkrivajući Klitemnestri splet događaja što su uslijedili nakon Agamemnonove odluke da kćer Ifigeniju prinese

¹³ Vidi naš prilog, Mramorna statua Dijane iz Siska, *VAMZ*, 3. serija -sv. XIV, 1981, str. 73–84.

¹⁴ Usp. Homerovu Ilijadu, XXI, 470.

¹⁵ Naziv »mjesječasta« Artemida trebao bi odgovarati franc. nazivu A. »lunaire«. Više o Dijani kao božanstvu mjeseca vidi u Rječniku Daremberg-Saglio-a II/il, str. 132 i d.

" Usp. *RE* II, Stuttgart 1896, stupac 1438, s. v. *Artemis*.

" G. E. Rizzo, *La pittura ellenistica romana*, Milano 1929, str. 54, tab. XCVII.

¹⁸ Daremberg-Saglio, ap. djelo II/1, str. 135–136.

" G. E. Rizzo, sp. mjesto,

kao žrtvu srditoj Artemidi, Glasnik, imajući na umu Artemidu, govori o Zeusovoj kćeri koja ubija životinje i širi sjajnu svjetlost.²⁰ Tako je, na slikovit način, Euripid naglasio njezina osnovna svojstva koja su, po našoj ocjeni, likovno uobličena i na našoj brončanoj kompoziciji. Sličnih je karakteristika — s bakljama u rukama, ali s dvije košute koje su umjesto en face prikazane u profilu — i lik Artemide što je nedavno identificiran na dva oštećena staklena amuleta iz splitskog Arheološkog muzeja, nađena u Solinu.²¹ U sličnom ruhu koncipiran je i lik Dijane iz vile Pamphili u Rimu²² — božanstvo je odjeveno u dugačku haljinu, u rukama drži baklje, a na glavi je srpasti mjesec — ali nedostaju drugi ikonografski detalji, između ostalog i likovi životinja, pa možda ova usporedba i nije najsretnije odabrana.

Niz elemenata povezuje prikaz Dijane iz Siska s različitim interpretacijama nekih Dijani srodnih božanstava, a to se prvenstveno odnosi na Hekatu i Lunu, ali je, također, moguće govoriti i o vezi s božanstvima koja Dijani nisu toliko bliska. Iz činjenice da se prepoznatljivi atributi na Dijaninom naglavku — frigijska kapa i srpasti mjesec — povezuju s božanstvima orijentalnog podrijetla — prvi najčešće uz Mitru ili Atisa, a drugi uz Selenu (Lunu) ili Hekatu, te još neka božanstva maloazijskog podrijetla, često poistovjećivana s Artemidom — mogao bi se izvući zaključak da bi i treći atribut na naglavku, onaj u obliku »rogova«, također mogao biti sličnog, orijentalnog podrijetla. U nedostatku analogija teško je definirati sadržaj tog atributa, pa ćemo pokušati samo naznačiti dvije mogućnosti za rješenje tog problema koje se, šire gledano, mogu donekle uklopiti u ikonografsku shemu primjerenu ovako koncipiranom prikazu Dijane. Ako se, naime, u obzir uzme činjenica da je rogoliki atribut prikazan na naglavku, tada nije neosnovano pretpostaviti mogućnost usporedbe s kravljim rogovima, premda su u naravi takvi rogovi nešto kraći. Poznato je da su kravli rogovi jedan od karakterističnih atributa Iziđe,²³ istaknutog egipatskog božanstva čiji kult se naglo počinje širiti u razdoblju helenizma, neposredno nakon osnutka Aleksandrije, najprije po grčkom, a zatim i po rimskom svijetu, dakako uporedo sa širenjem kulta većeg broj božanstava egipatskog podrijetla.²⁴ Nasuprot Dijani, koju s Izidom povezuje samo sličnost u tretiranju lunarnog simbola na glavi,²⁵ njezini »dvojnici« Luna i Hekata ponekad poprimaju i šire osobine izijačkog kulta, pa bi se moglo pretpostaviti da je Dijana, posredstvom tih božanstava, baštinila taj za nju neprimjeren izijački atribut. Ovakva pretpostavka ima opravdanja u činjenici

²⁰ Usp. Euripidas »*Iphigenia Aulidensis*« (IfcivENEIA H EN AYAIAI), *Lipsiae* (Leipzig) 1858, str. 140, stih 1570 i 19711. U slobodnom prijevodu tekst glasi: »Zeusova kćeri, ti koja ubijaš životinje i donosiš (okrećeš) sjajnu svjetlost«.

²¹ Vidi N. Cambi, Naknadna razmišljanja o dva staklena privjeska u Arheološkom muzeju u Splitu, Fiskovićev zbornik I — *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21, Split 1980. str. 91 i d.

²² Usp. S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine I, Paris 1897, str. 306, tab. 570 A, si. 12118 D.

²³ Usp. P. Selem, Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, *Godišnjak IX Centra za balkanološka ispitivanja*, Knjiga 7, Sarajevo 1972, str. 47. Prema Selemu kravli rogovi javljaju se na dva tipa Iziđe, egipatskom tipu (*Izida-Hathor*) i sinkretističkom tipu (*Izida-Tyche*, odnosno *Izida-Fortuna*).

²⁴ Vidi Daremberg-Saglio, sp. djelo III/1 (F à J), Paris 1899, str. 577, s. v. *Isis*.

²⁵ Isti, sp. djelo III/1, str. 578.

što se Luna ponekad čak i poistovjećuje s Izidom,²⁶ budući da obje, u suštini, vode istu brigu, nadgledajući smjenu dana i noći, s tim što je Luna redovito prikazana sa srpastim mjesecom na glavi, dok Izida na glavi obično nosi sunčev disk, koji je i u grčkoj ikonografiji simbolizirao rađanje dana.²⁷ Odnos između Iziđe i Hekate nije u ikonografskom pogledu toliko jasno profiliran, ali ima primjera koji daju naslutiti stanovite veze između tih božanstava. Tako se, na primjer, Hekatino ime na natpisima nerijetko susreće zajedno s imenima Libera, odnosno Dionisa, zatim Mitre i Atisa, ali i Serapisa i Iziđe, što svakako nije bez značenja.²⁸ Zanimljivo je, također, da se na prikazima tzv. trostruke Hekate (*H. trimorfos, triformis*),²⁹ na liku koji simbolizira njezin lunarni karakter, iznad mjesječevog srpa ponekad javlja i lotosov cvijet, jedan od karakterističnih elemenata izijačke ikonografije.³⁰ U uzdignutim »rogovima« moguće je, uz malo mašte, pretpostaviti i neki od atributa drukčijeg sadržaja, primjerice stilizirani prikaz zmija, osobito ako se ima u vidu činjenica da se one pojavljuju u ikonografiji Hekate — obično se prikazuju u rukama, ili se isprepliću s pramenovima raskuštrane kose³¹ — ali se, doduše samo u izuzetnim prilikama, susreću i u rukama Artemide, što se može zaključiti na osnovi Pauzanijinog opisa glasovite monumentalne statue koju je u 2. st. pr. n. e. oblikovao Damofon iz Mesene, jedan od predvodnika likovnog klasicizma u umjetnosti kasne helenističke epohe, za hram u Likosuri u Arkadiji.³² Čini se, ipak, da je usporedba s kravljim rogovima primjerenija — između ostalog i zbog simetrije uspravljenih »rogova« — što bi, pod pretpostavkom da je doista o njima riječ, ukazivalo na neobičnu simbiozu različitih ikonografskih sadržaja i jedan novi, do sada nepoznat vid kulturnog sinkretizma. Treba također naglasiti da često uspoređivanje s Lunom i Hekatom ni u kojem slučaju nije bez

²⁶ Isti, sp. djelo III/2, Pariš 11904, str. 1391, s. v. *Luna*.

²⁷ Isti, sp. djelo III/1, str. 5179. U vezi s izjednačavanjem Lune i Hekate usp. prikaz Lune i Sola na brončanoj pločici iz Nacionalne biblioteke u Parizu, na kojoj je Luna prikazana s karakterističnim izijačkim naglavkom, mjesječevom pločom smještenom između dva kravlja roga (vidi E. Babelon i J. A. Blanchet, *Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale*, Pariš 1895, str. 55, br. 121).

²⁸ Usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo IH/1, str. 52, s. v. *Hecate*.

²⁹ Usp. sp. djelo III/1, str. 48. i 511.

³⁰ Usp. W. H. Roscher, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* 1/2, Leipzig 1888–1890, st. 1906, s. v. *Hekate*. Jedan od tri Hekatina lika na brončanoj skulpturi (*Hecation*) s rimskog Kapitolija nosi na glavku srpasti mjesec s lotosovim cvijetom.

³¹ Zmije se češće počinju javljati na prikazima Hekate od vremena helenizma (usp. D. Srejović-A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 1979, str. 450, s.v. *Hekata*). Na prikazima »trostruke« Hekate zmije imaju isto značenje kao i nož. Vjeruje

se, naime, da oba atributa što ih Hekata obično nosi u rukama simboliziraju njezin »divlji« (okrutan) karakter, različit od ranijih prikaza tog božanstva (o tome usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo HI/1, str. 5/1). Kao božanstvo koje odlučuje o sudbini putnika na raskršnicama putova, ona katkada mijenja svoj lik i poprima zastrašujući izgled, zbog čega se često prikazuje sa zmijama u raskuštranoj kosi (usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo III/1, str. 49).

³² Damofonova statua Artemide pripadala je grupi skulptura što su nekoć bile postavljene u svetištu Demetre i Despoine (Perzefone ili Kore). Prema Pauzaniji, Artemida je bila zaogrnta jelenjom kožom, o njezino rame bio je ovješena tobolac, a u rukama je držala zmije i baklju, dok se do nogu nalazio lovački pas (o tome vidi M. Bieber, sp. djelo, str. 158 i *RE* II, st. 1439). Čini se, prema tome, da je riječ o specifičnoj varijanti tipa Artemide lovinke, s time što su umjesto očekivanog luka u ruci prikazane zmije, a baklja se u takvim situacijama ponekad pojavljuje kao rekvizit koji pomaže u noćnom lovu.

Slika 2

osnove, budući da ta dva božanstva, zajedno s Dijanom, čine tzv. Artemidijsko trojstvo, pa se veoma često međusobno poistovjećuju, te ih je ponekad gotovo nemoguće razlikovati. To potvrđuju i brojni stari literarni izvori, djela istaknutih pisaca poput Eshila, Euripida, Plutarha ili Stj. Bizantinca, gdje se na različite načine apostrofira srodnost tih božanstava i često naglašava da je, u suštini, riječ o istom božanstvu.³³ Najčešće se poistovjećuju »mjesečasta« Artemida i tzv. jednostruka Hekata (H.

³³ Usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo II/1, str. 132 i d., s.v. Artémis, divinité lunaire;

isti, sp. djelo III/il, str. 46, s. v. Hécate simple; isti, sp. djelo III/2, str. 1387 i d., s. v. Luna.

monoprosopos),³⁴ budući da se obje, kao lunarna božanstva, prikazuju s istim simbolima svjetlosti, s bakljama u rukama (A. i H. *dadoforos* — bakljonoše)³⁵ i s mjesecom na glavi. Zbog toga se nerijetko časte istim epitetima što ih većinom definiraju kao božanstva koja nose svjetlo i najvješću zoru (*fosforos* i *angelos*)³⁶ a u nekim prilikama naziva ih se čak i zajedničkim imenom (*Artemis Hecata*).³⁷ Pojave međusobnog poistovjećivanja u različitim se oblicima manifestiraju i u rimsko doba, a poznato je da čak i neki rimski pjesnici — to se, primjerice, odnosi i na Vergilija i njegovu Enejidu — ponekad brkaju Dijanu s Hekatom, pa Hekatu nazivaju Letinom kćeri, odnosno Apolonovom sestrom.³⁸ Zanimljiv je podatak da se javljaju i nazivi koji su zajednički jednom i drugom božanstvu, što ponekad izaziva nedoumicu koje od tih božanstava se krije iza takvog naziva. Takav slučaj je s pridjevkom *Trivia* — sačuvanom i u pluralnom obliku *Triviis* — koji se prvenstveno odnosi na Hekatu, ali nije stran niti Dijani.³⁹ Pored toga i neki figuralni prikazi Hekate po ikonografskim i tipološkim karakteristikama podsjećaju na prikaze Dijane lovkinja, što je također dokaz o međusobnom poistovjećivanju i kulturnom prožimanju ovih božanstava.⁴⁰ Na poslijetku, nije bez značenja niti podatak da se Dijana i Hekata veoma često prikazuju zajedno, jedna pored druge, ponekad u različitoj ikonografskoj obradi,⁴¹ a katkada su gotovo posve nalik jedna drugoj — obično se obje prikazuju sa srpastim mjesecom i bakljama i međusobno se razlikuju tek ponekim detaljem, primjerice isticanjem zmija u Hekatinoj kosi — ali su u većini slučajeva različitih dimenzija, pa je Dijana, kao božanstvo kojemu pripada viši položaj u hijerarhiji antičkog Pan-teona, prikazana u znatno većim proporcijama.⁴²

Frigijska kapa je atribut o kojemu je do sada bilo najmanje riječi. Nju također možemo zapaziti na nekim, doduše rijetkim prikazima Artemide, kao što su, na primjer, neke terakotne figurice, pretežno datirane u 4. st. pr. n. e.,⁴³ a isti atribut često je prisutan i na glavi jednog od likova »trostruke« Hekate, s tim što se ispod

³⁴ Isti, sp. djelo III/1, str. 46.

³⁵ Isti, sp. mjesto-

³⁶ Isti, sp. mjesto.

³⁷ Isti, sp. djelo H/1, str. 133.

³⁸ Isti, sp. djelo III/1, str. 51.

³⁹ Isti, sp. mjesto.

⁴⁰ Hekata se katkada pojavljuje i u kratkom potpasanom hitonu bez rukava, odjeći koja je karakteristična za tip Artemide Agrotete (usp. W. H. Roscher, sp. djelo, st. 1897). To je razlog što se događa da neki autori pripisuju Hekati i takve prikaze ženskih likova na kojima su prikazani i karakteristični Artemidini atributi poput luka i tobolca (usp. Damberger-Saglio, sp. djelo III/1, str. 46–47).

⁴¹ Takav prikaz Dijane i Hekate sačuvan je, na primjer, na votivnom reljefu što se čuva u muzeju u Devi u Rumunjskoj (vidi S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano 1983, str. 343 i d., si. 460 — prvi reljef s lijeve strane). Na tom reljefu Dijana i Hekata prikaza-

ne su jednakih dimenzija, obje su u kratkoj odjeći, s tim što je Dijana prikazana kao lovkinja, s lukom i tobolcem, dok Hekata u lijevoj ruci drži baklju. Do Hekatinih nogu nalazi se pas, a iza Dijaninih nogu proviruje jelen.

⁴² Usp. H. Herdejiirgen, Zur Deutung einiger tarentinischer Terrakotten, *Archdologischer Anzeiger*, Heft 1, Berlin 1983, str. 47 i d., si. 3. Autorica tu konstataciju potkrepljuje zanimljivim ulomkom terakotne reljefne kompozicije iz Nacionalnog muzeja u Tarantu, na kojemu manji lik, odjeven u kratku odjeću i sa zmijama u kosi, prikazuje Hekatu, dok je znatno veći lik, sačuvan samo fragmentarno, vrlo sličan Hekati i očigledno prikazuje Artemidu.

⁴³ Usp. *Lexicon iconographicum mythologiae classicae (LIMC)* H/2, Bern 1984, s.v. *Artemis*, str. 515, br. 919 i 921 i LIMC H/1, str. 69H.

kape obično prikazuju i sunčeve (Helijeve) zrake.⁴⁴ U svakom slučaju prisustvo frigijske kape — a takav je, uostalom, slučaj i s drugim atributima što se javljaju na naglavku naše Dijane — upotpunjuje konstataciju o širokoj lepezi atributa orijentalnog podrijetla, što svjedoči da je sisačka kompozicija prožeta naglašenim sinkretističkim osobinama.

Primjeri što smo ih navodili pokušavajući objasniti neke ikonografske detalje na našoj brončanoj kompoziciji najčešće sadrže samo pojedine karakteristične elemente ikonografskog ili tipološkog sadržaja, dok se zapaža nedostatak analogija koje bi cjelovitošću prikaza pružile sigurniji oslonac za uspoređivanje, a eventualno i za utvrđivanje podrijetla minijaturne kompozicije s Dijaninim likom iz Siska. Potrebno je, međutim, upozoriti na velik broj sačuvanih figuralnih spomenika — uz one o kojima je već bilo riječi — koji se mogu usporediti s kompozicijom iz Siska, barem kad su u pitanju njezina osnovna obilježja. Među njima posebno treba istaknuti brončanu statueta Artemide koja potječe sa Sicilije, a pohranjena je u Britanskom muzeju u Londonu.⁴⁵ Artemida je odjevena u dugački peplos koji je posve sličan onome što ga nosi naša Dijana, a na isti način su i ruke ispružene naprijed, s tim što je u desnoj ruci još sačuvana baklja, dok je u lijevoj ruci, s obzirom na položaj šake, umjesto druge baklje vjerojatno nekoć stajao atribut drukčijeg sadržaja. U još većoj mjeri na našu kompoziciju podsjeća mramorni reljef iz helenističkog doba, pronađen nedaleko od Kizika u Maloj Aziji, a pohranjen u pariškom Louvru, na kojemu je prikazana Artemida odjevena u dugačku haljinu, s bakljama u ispruženim rukama, te s psom koji je djelomice skriven iza nogu,⁴⁶ kao i sličan prikaz Artemide na nešto kasnijem mramornom reljefu iz Delosa, koji se od prethodnog razlikuje po tome što božanstvo nosi kratki potpasani hiton i što na nogama ima čizme, a o desno rame obješen tobolac.⁴⁷ Kao posljednji u ovom nizu, ističemo prikaz Dijane na freski iz Bosoorealea, danas pohranjenoj u njujorškom Metropolitan muzeju, a datiranoj u sredinu 1. st. pr. n. e.⁴⁸ Na toj freski koja pripada sceneriji Euripidove »Ifigenije Tauridske« naslikana je statua Dijane, vrlo slična onoj iz Časa del Poeta tragico u Pompejima,⁴⁹ s nizom karakterističnih detalja — dugačkom arhaičnom odjećom, bakljama u ispruženim rukama i tobolcem zakačenim o desno rame, dok je na glavi prikazan zupčasti dijadem. Takvih ili sličnih primjera svakako ima mnogo više, ali nam se čini da smo istaknuli upravo one koji su najprikladniji za uspoređivanje s prikazom Dijane iz Siska. Smatramo, međutim, da je nužno pregled analognih prikaza dopuniti s još dva primjera, pa premda oni još jednom usmjeravaju našu pozornost prema Hekati, veoma su indikativni i možda najbolje ilustriraju iko-

⁴⁴ Prvenstveno je riječ o prikazima Hekate sa tri zasebno oblikovana tijela koja su leđima prislonjena uz stup ili pilastar (*Hecataia*). Trimorfizam Hekate prvi je, prema Pauzaniji, u takvom obliku likovno interpretirao Fidijin suvremenik i rival Alkamen (više o tome vidj u prilogu L. Capuis, Alkamenes — fonti stonche e archeologiche, *Pubblicazione, della Facolta di Lettere e Filosofia* —

Universita di Padova, vol. XLIV, Firenze 1968, str. 12 i 26 i d.).

⁴⁵ Usp. P- LIMC II/2, s.v. *Artemis*, str. 486,

br. 504 J U M C n/1 str. 660.

"Sp> m_jesta> br. 506.

"Sp" djelo 11/2r s* - Artemis> str. «1. br.

419 i sp. djelo n/1, str. 655.

⁴⁸ |p djelo |m sv Artemis/Diarw> str. 597, br. br. 45 i sp. djelo II/1, str. 810.

* Usp. bilješku 17.

nografsku i tipološku povezanost u predočavanju likova dvaju srodnih božanstava. Riječ je o dva vrlo slična reljefna prikaza »trostruke« Hekate što se danas čuvaju u Bukureštu,³⁰ a na kojima je središnji lik odjeven, kao i naša Dijana, u dugačku odjeću, u ispruženim rukama drži baklje čiji plamen dotiče pravokutne žrtvenike, na glavi je veliki srpasti mjesec, dok je s lijeve i desne strane prikazan po jedan pas, atribut koji je karakterističan za to božanstvo. Sličnost s našom kompozicijom više je nego očigledna i tek činjenica da je riječ o »trostrukom« božanstvu omogućuje sigurnu atribuciju Hekati.

Ako se saberu i valoriziraju svi relevantni podaci — kako oni iz literarnih izvora, tako i brojni analogni prikazi Dijane (Artemide) i nekih srodnih božanstava — vjerujemo da je moguće zaključiti da prikaz Dijane na minijturnoj kompoziciji iz Siska u cijelosti odgovara Euripidovom viđenju Dijane kao gospodarice životinja i božanstva koje širi svjetlost u noćnoj tmuni, a u isto vrijeme se uklapa i u Eshilovu predodžbu o Artemidi-Hekati, božanstvu koje u jednom liku objedinjuje svojstva jednog i drugog božanstva. Riječ je, prema tome, o specifičnom obliku kulturnog sinkretizma, koji je u našim prostorima izuzetno rijedak, osobito ako se imaju u vidu i jasno naznačeni elementi orijentalne ikonografije. Razumljivo je što u nedostatku podataka o okolnostima nalaza nije moguće precizno datirati ovaj zanimljivi spomenik, a teško je odrediti i da li je riječ o importu ili provincijskoj replici. Ako se ima u vidu činjenica da u Panoniju u značajnijoj mjeri prodiru kultovi božanstava orijentalnog, maloazijskog podrijetla — as tim u vezi jačaju i sinkretističke tendencije koje su ostavile traga i na kulturnim figuralnim spomenicima — tek od vremena antoninske dinastije, logično je pretpostaviti da naša kompozicija potječe iz 2. ili 3. st. n. e. Također je moguće pretpostaviti, s obzirom na skromnu likovno-estetsku razinu koja se manifestira u nezgrapnim proporcijama pojedinih detalja i obradi koja nije do kraja finalizirana, da je kompozicija, a vjerojatno i recipijent kojemu je pripadala, proizvod domaće, provincijske radionice, koja je po svoj prilici djelovala u samom Sisku. Za tu pretpostavku, dakako, nema dokaza, pa treba ipak računati i s mogućnošću da je riječ o importu, a u tom slučaju treba prvenstveno pomišljati na sredinu u kojoj su bile ukorijenjene snažne tradicije orijentalnih kultura.*

OPIS SLIKA I TABLI FIGURES IN THE TEXT AND PLATES

Slika 1

Figure 1

Minijturna brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska (crtež je izradio S. Čerkez).

³⁰ Vidi E. Petersen, *Die dreigestaltige Hekate*, *AEM aus Oesterreich* IV, Wien 1880, tab. VI i VII.

* Koristimo se prilikom da se i ovog puta zahvalimo obitelji Pavletić na susretljivosti i

spremnosti da nam dozvole objavljivanje ove kompozicije. Zahvaljujemo, također, i slikaru Seadu Čerkezu na crtežu, objavljenom u ovom prilogu,

The miniature bronze composition from Sisak with the figure of Diana (drawing by S. Čerkez)

Slika 2

Figure 2

Minijturna brončana kompozicija s likom Djane iz Siska — lijevi poluprofil.
The miniature bronze composition from Sisak with the figure of Diana — the left half profile.

Tabla 1

Plate 1

Minijturna brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska.
The miniature bronze composition from Sisak with the figure of Diana.
a) Prednja strana — the front
b) Stražnja strana — the back

Tabla 2

Plate 2

Minijturna brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska.
The miniature bronze composition from Sisak with the figure of Diana.
a) Desni profil — the right profile
b) Ljevi profil — the left profile

SUMMARY

THE MINIATURE BRONZE COMPOSITION FROM SISAK WITH THE FIGURE OF DIANA

Several years ago an interesting bronze composition showing the figure of *Diana (Artemis)* was added to the private collection of classical sculptures belonging to the Pavletić family in Zagreb. The composition is of miniature dimensions and light-grey in colour, which could indicate that it spent a long time in the water, most probably in the river Kupa, as is the case with other bronze material from Sisak (*Siscia*). All the three figures, Diana in the middle and the small figures of the hound and stag on either side of her, are shown standing and from the front, connected by a simple thin rectangular plate. Unfortunately, we know nothing about the circumstances of the discovery of the statuette, except that it was found in Sisak, one of the most important upper-Pannonian classical centres. We do not know either purpose was, but the remains of an amorphous connective metal mass on the bottom of its plate-base lead us to suppose that it originally stood on a metal foundation. It was probably the decoration of a receptacle or the decorative handle on the lid of a box.

Diana's figure is covered by several layers of clothing falling down her body in vertical folds. Her clothes consist of a long *peplos epiblema* clinging to the body, with an ungirdled *apoptygma* covering her arms down to her elbows, forming deep cuts in the front and back. From the bottom hem of the peplos shallow folds of the

lower dress fall fanlike towards the ground. The lower dress is probably an Ionic chiton and also covers her heels. Her features are rather worn, but a double row of curls can clearly be seen, and her hair falls down her back in a wide, unclearly profiled plait. On her head she has a high Phrygian cap, damaged at the end, and leaning on it a crescent-shaped moon shown upside-down, its ends curving towards her head. From the centre of the cap two high »horns« protrude symmetrically. Their ends are also damaged, and we can only guess at their identity, because they obviously do not suggest any of Diana's characteristic attributes. The upper parts of the arms of the goddess are close to her body. The arms are bent at the elbows and both held forwards in the same way, her hands half open. In her hands she obviously held attributes which have, unfortunately, not been preserved. Beside Diana's right foot there is a tiny figure of a hound, and on the other side, beside her left foot, a just as tiny figure of a stag, both shown in much detail, but clumsy in proportion, which gives them the characteristics of a certain classical »primitivism«. It is interesting to note that the stag's horns are linked with a short horizontal connection, which was in similar sculptures in stone usually a support for the most sensitive parts of statues, which might be damaged during transport. The bronze link on this statuette obviously did not have that function, because it would certainly have been removed during finishing touches after the sculpture had been cast. In this case the link is probably the result of copying almost all the solutions on famous examples of classical monumental sculpture.

An analysis of the iconographic symbols does not enable us to completely classify this composition and include it into any of the known iconographical-typological forms characteristic for the manner in which this deity was shown in classical art. Her attributes do not show uniform iconographic characteristics because they are of different origin and meaning. In our opinion this is the result of uniting different characteristics ascribed to the goddess, i.e. the syncretistic uniting with some deities of oriental origin, in the first place *Hecate* and *Selene (Luna)*. To the best of our knowledge, this rich iconographic presentation is unique among presentations of that popular classical deity, which was in the form of the huntress in Illyrian regions, especially in the area of the *Delmatae*, imposed as one of the protagonists of the epic, local, cult community. It is interesting that the only other identified figural presentation of Diana in the Sisak region, a marble torso with a lionskin wound around her waist, is also that of Diana the huntress. Of the attributes characterising this type of Diana the Sisak composition only has the figurines of animals, which in fact solve the problem of the deity's identity. Her typological character was, however, defined by other attributes, primarily by those she held in her hands. The position of the hands and the posture of the body lead us to suppose that she held torches, which are usually the iconographic symbols of the so-called lunar Diana. Another attribute of this type of Diana is usually also the crescent of the moon, an attribute of oriental origin, which can be found on some Asiatic deities identified with the Greek Artemis. Both these attributes are thus symbols of deities that give light to the dark of night. On the Sisak statuette the moon is shown in an unusual position, upside-down, which was probably for artistic

-aesthetic reasons, and this is a unique case in presentations of Diana. In spite of differences in iconographic detail, basically the conception of this Diana may be compared with a similar motif on the famous fresco from Pompeii, found in Časa del Poeta tragico, now in the Museo Nazionale in Naples. There Diana is shown in the scene of sacrificing Iphigenia in Aulis, in a form that probably shows the type of the so-called Artemis of Tauri. Both representations completely correspond with the image of Artemis given in literature by Euripides in the words of the Herald in the tragedy »Iphigenia in Aulis«, who turns to Artemis as a huntress and the mistress of animals, brightening the night with the light of burning torches. A similar motif, with two does shown beside Diana's feet, has recently been identified on two glass amulets found in *Salona* today in the Archaeological Museum in Split. In connection with the statuette of the Sisak Diana, an explanation must be sought for the Phrygian cap on the head of a deity that is usually shown bare-headed, and also for the unidentified attributes in the form of »horns«, whose meaning is yet to be determined. Starting from the fact that the Phrygian cap and the crescent-shaped moon are ascribed to oriental deities, it is logical to suppose that the third attribute on the head is also of the same origin — as are too the torches in her hands — because they would all together doubtlessly form a complete iconographic whole. In our opinion the appearance of those attributes can be explained by deepening syncretistic cult relations between the »lunar« Diana (Artemis) and other deities of oriental origin. This is especially true of Hecate, who is often equalled with the Greek Artemis, and in Roman times with Diana, in various manners, both in literature and in art. Those two deities are often shown with the same attributes, even beside each other, but mostly in different sizes which stress Diana's higher rank in the hierarchy of the classical Pantheon. Furthermore, they are sometimes given the same epithets, or Diana (Artemis) is just called, for instance by Aeschylus, *Artemis-Hecate*. The influence of the iconography of Hecate has also been reflected, in our opinion, on the iconographic content of the figure of the Sisak Diana, so the attributes on the head were probably taken over from the so-called three-bodied Hecate, whose three forms unite several different iconographic symbols. Sometimes one of them has the Phrygian cap on her head, and the other one the half-moon holding besides flaming torches in her hands, inescapable attributes of every presentation of Hecate (compare for instance the presentation of the well-known bronze statue of triple Hecate from the Campidoglio in Rome). In connection with that the »horns« that protrude sideways out of the cap could perhaps be identified as snakes, attributes sometimes shown in the hair of Hecate, who is also a chthonian goddess, or, which is more probable, cow-horns appearing usually as attributes of Isis. It could rightly be supposed that the Sisak Diana, besides being presented like the mistress of animals and lighting the darkness of the night, as she was seen by Euripides, also corresponds with Aeschylus's conception of Artemis-Hecate, who unites several characteristics of those two kindred deities in one form.

As we have no detailed data concerning the discovery of this composition, it is difficult to say when and where it was made. We must nevertheless suppose that this representation of Diana dates from the 2nd or 3rd centuries A. D., at a time when syncretistic tendencies grew more intense in *Pannonia* and the influence of oriental cults became especially strong in all aspects of spiritual life. It is probably the product of a local Siscian workshop.

